

הגבירה והשפחה*

עמוס עוז

בגיליון ישן-נושן של העיתון דבר מאחד מימי הסתיו של שנת 1947, מצאתי מאמר מאת שניאור זלמן רובשוב, לימים הוא נקרא זלמן שזר ונעשה הנשיא השלישי של מדינת ישראל. זה היה מאמר נלהב מאוד, שנכתב בימי הדיונים שקדמו להצבעה על החלטת החלוקה של עצרת האומות המאוחדות. בין היתר כתב שניאור זלמן רובשוב – הוא זלמן שזר – באותו מאמר: 'כאשר תקום סוף-סוף מדינה עברית בת-חורין, שום דבר לא יהיה עוד כפי שהיה. אפילו האהבה לא תהיה מה שהיתה'. אני קורא בשורות האלה וקצת משפשף את עיני: מה רצה המשורר להגיד? מה בדיוק ישתנה באהבה? התהוותה או הקמתה של מדינת ישראל היתה קשורה בציפיות אקסטטיות, משיחיות, גם אצל אנשים שהאידיאולוגיה המוצהרת שלהם לא היתה דתית אלא חילונית. גם אם כפרו במשיח עדיין עצמו עיניים וזימרו בדבקות: 'חבלי משיח הגה זה באים' או 'ייבנה בית המקדש'.

חלפו ארבעים שנה, ארבעים ואחת שנה מאז נכתב מאמר זה של שניאור זלמן רובשוב – זלמן שזר, לא שמעתי על שינויים גדולים מאוד בתחום האהבה, ואם התרחשו שינויים קטנים – קשה לי לייחס אותם להקמת המדינה העברית החופשית. אולי גם כאן אני לא מעודכן. אבל נותרה כמובן הדרמה המרתקת של מדינה, מעשה ידי בני-אדם, מסגרת של אזרחים אשר נולדה לא רק מתוך מציאות היסטורית, גיאוגרפית, סוציולוגית, אנתרופולוגית וכו' וכו', אלא מתוך ציפיות שכמעט אין להן אח ודוגמה. אפשר אולי לומר כאן בסוגריים שלרבים מאתנו רגשות חצויים: בין אכזבה עמוקה לכאב ולגאווה גדולה מאוד, תחושת חג והתפעלות ממה שנעשה כאן במשך הדורות האחרונים האלה, ותחושה של החמצה, אולי אפשר לומר החמצה טראגית. כפלי-הרגשות הזה נובע כאמור מעוצמתן של הציפיות הראשונות. ככלות הכל, אם נשווה מה שנוצר כאן בארבעים השנים האלה או בשמונים השנים או במאה שנות הבדידות האלה, מאז תחילת הציונות, למה שיצרו חברות אחרות, חזקות מאתנו, מושרשות מאתנו, במקומות שבהם תנאי היצירה היו נוחים וקלים לאין ערוך מאלה שלנו, אם נשווה עצמנו אליהם – יש לנו סיבות רבות להתמלא גאווה ותחושת הישג. אבל אם נשווה מה שנתהווה כאן אל עוצמתם של החלומות, אל משיחיותם של החלומות, מתלווה כמובן טעם של החמצה, של אכזבה – 'זה לא זה'. אני אומר את הדבר הזה כיוון שצריך לזכור שאולי אין עוד מדינה בעולם, אין עוד יצירה קולקטיבית בעולם שנולדה מתוך הספרים, כמו ישראל. כמעט כל מה שיש כאן יצא מתוך הספרים.

* דברים בכנס על 'עיצוב האזרח הישראלי' שנערך מטעם המרכז למורשת בן-גוריון, 17-18 באפריל 1988.

'אהבת ציון', לפני שהיא היתה תנועה רוחנית-פוליטית, היתה שם של ספר. 'אשמת שומרון', לפני שהיא היתה פנומן פוליטי אקטואלי מאוד, גם כן היתה שם של ספר. תל-אביב היתה שם של ספר לפני שהיא היתה עיר, גם 'מדינת היהודים' היה שם ספר. ויש גם 'עייט צבוע', כך שבהחלט ראו את הנולד.

'האזרח כמשתקף בספרות' - כמובן שזו לא יכלה להיות הכותרת שלי משלוש סיבות (כמעט יכולתי לתת הרצאה מדוע אינני יכול להרצות תחת הכותרת 'האזרח כמשתקף בספרות'). קודם כל יש לי בעיה קשה מאד עם המלה 'משתקף'. אני חושב שבספרות שום דבר אינו משתקף. הספרות איננה ראי. נכון, יש אסכולה הגורסת שהספרות משקפת, וחסידי האסכולה הזו רצים כל בוקר אל הראי לשאול, בנוסח רבי אורי זוהר, 'אני יפה?' או 'אני לא יפה?', וכשהם כועסים מאוד הם עושים מה שעשתה אמה של שלגיה למראה, כאשר המראה אמרה לה 'את לא היפה ביותר'. אפשר להירגע: הספרות אינה מראה. היא אינה משקפת. אף פעם. אני מוכן להוסיף ולומר לכם שלעניות דעתי את המציאות עצמה שום דבר בעולם אינו יכול לשקף. אולי לפעמים המציאות משקפת את עצמה - זו שאלה פילוסופית מרתקת, אבל היא לא הנושא שלנו כאן היום.

גם 'האזרח', בהא הידיעה ובלשון יחיד, הוא מושג שאינו חי בשלום עם ספרות. ספרות אינה מסוגלת, על פי עניות דעתי, להתעסק באזרח, גם לא בערבי, גם לא ביהודי, גם לא באשה, גם לא באמן, גם לא בצעיר, גם לא בשום דבר בהא הידיעה, מפני שהיא ביסודה ההפך מסוציולוגיה. יש בה לפעמים עוצמה גומליסטית. עניינה של ספרות בחשבון אחרון הוא סטלה ברדוגו ואליהו זלטופולסקי ויואב בארי ואלברט בן-זקן ואסתר שפושניק וכן הלאה וכן הלאה עד אין סוף. לא 'האזרח'. יש קושי גם במלה 'עיצוב': אינני יכול להוכיח בשום פנים ואופן שהמציאות מעצבת את הספרות, כלומר אם מחר תתחלף הממשלה תשתנה גם הספרות, אם ישתנה המצב הכלכלי תתחלף גם הספרות. זה לא כל-כך פשוט.

ואגב, אם אינני מסוגל לקבוע או להוכיח שהמציאות מעצבת את הספרות, קשה לי פי כמה וכמה לקבוע שהספרות מעצבת משהו במציאות: את האזרח? או את הנוף? או את הארכיטקטורה? אינני יודע אם זה היה טוב או רע לו יכולתי לומר לכם: כן, הספרות מעצבת את המציאות. אבל אינני יכול לומר זאת. על כל פנים לא במישרין. על כן במקום לדבר על 'האזרח כמשתקף בספרות', אני ברשותכם אדבר על כמה דוגמאות מתוך הספרות העברית של העשורים האחרונים, כמה דוגמאות של היחס אל המדינה - יחסם של הכותבים ויחסם של הגיבורים. מה קורה כאשר המדינה מהדהדת בספרות.

ובכן, הדבר המובהק ביותר והבולט ביותר לעין הוא שהקמת המדינה, המאבקים שקדמו להקמת המדינה, הדרמות הגדולות שבאו בעקבות הקמת המדינה, כל אלה עוררו בחלק מן הספרות זרם שאני אנסה לקרוא לו 'זרם אקסטטי'. אולי הזרם הזה בלט בפזמונאות, בספרות הפופולרית, יותר מכפי שהוא היה בולט בספרות המעודנת ביותר.

אצלנו, יש מי שמפיץ את החשד שאת הספרות העברית קנה המודיעין הסורי מזמן, קנה אותה בחופן שקלי כסף, קנה אותה בתרי-זוני, אולי, ומאז היא משרתת את האויב

ומרעילה את האווירה ומנמיכה את המורל. אבל האמת היא שאפשר להבחין במתח מסוים, מאז ועד היום, בין הזרם האקסטטי והנורמטיבי לזרם מתבונן, דסקריפטיבי. בעוד שהזרם האקסטטי הנורמטיבי קיבל את הקמת המדינה כמאורע משיחי והסיק ממנה שהיות ו'שום דבר', בלשונו של שניאור זלמן רובשוב, 'שום דבר לא יהיה כפי שהיה' - גם הספרות צריכה לחדול מתפקידיה המסורתיים, לחדול ממה שהיא עשתה לפני הקמת המדינה - אצלנו ובגויים. עליה לצאת ולשיר שיר חדש. עליה להירתם, ולהיעשות אחד הכלים לעיצוב החברה, לעיצוב האזרח, לעיצוב התודעה הקולקטיבית. מובן שהתופעה אינה תופעה ייחודית לישראל, היא קיימת בכל חברה אידיאולוגית, היא קיימת בכל חברה בעלת אמביציות של שינויי עולם, היא קיימת בכל מקום שבו השלטון, המשטר, האזרחים מבקשים לראות את עצמם כתחילתו של דף חדש. בכל חברה כזאת, בכל מקום כזה, לא זו בלבד שהספרות נתבעת, יש שהיא גם מתנדבת להפוך לשלוחה של החינוך; לאַגף, לפעמים גם צריך לומר באופן בוטה, לאגף מתנדב של מיניסטרונין התעמולה או ההסברה (תעמולה יש רק לאויב; לנו יש הסברה).

מעניין שהמאבק הזה בין הזרם האקסטטי והנורמטיבי, שחשב שתפקידה של הספרות לעצב, לשנות, להפוך אבק אדם לעם, לטעת, להחדיר, לשתול וכדומה, להעמיק, להשריש לבין הזרם הדסקריפטיבי המתבונן, הספקני, הזרם ששמר על דיסטנס מסוים, המאבק הזה התבטא בראש ובראשונה במאבק על האידיאולוגיה הלשונית.

הזירה המידית שבה התרחש המאבק בין שני הזרמים האלה - האקסטטי והמתבונן, הנורמטיבי והדסקריפטיבי, היה המאבק על האופן שבו יש להשתמש בשפה. אלה גרסו שהשפה הספרותית צריכה להיות נורמטיבית, תפקידה של לשון הספרות הוא להיות מכשיר להעשרת לשונו של העם. הקורא יקרא בספרותו, יתבשם מן העושר הלשוני - ויתעשר. אנחנו מוצאים הרבה מאוד דימויים - לא בספרות עצמה, אלא במאמרים על הספרות, באידיאולוגיה הספרותית של אותה תקופה, על הספרות כ'מעייני מים חיים'. סופרים המכניסים ליצירותיהם מלים של הלשון המדוברת או מלים לועזיות, או סלנג, לא עלינו, או לשון לא תקינה, נאשמים בהדלחת מעיינות המים, בכללן המקורות. הספרות נתפסה כמכשיר למשהו שאינו ספרות. בין היתר להשרשת השפה העברית ולהעשרתה. בעוד שהאסכולה האחרת, בכל הנוגע ללשון, נוטה יותר אל גישה מימטית. לגישה הראשונה מותר לקרוא 'אידיאולוגית' - ולגישה המימטית תוכלו בהחלט לקרוא 'אופורטוניסטית', בתנאי שתסלקו מכאן את טעם הלוואי השלילי המתלווה למלה 'אופורטוניסט' בתחומים אחרים. 'אופורטוניסטית' לאמור: אותה ספרות חיפשה לעצמה או ראתה את ייעודה קודם כל בהקשבה עמוקה למתרחש בלשון הדיבור, למתרחש ברחוב, ללשונם הקטועה, המרוסקת, הפגומה, הדלה, של המוני מהגרים-עולים, של אנשים שהרקעים שלהם היו שונים מאוד זה מזה, הרקעים הלשוניים היו שונים זה מזה, והיא אמרה בענווה: 'הבה נתבונן בדברים האלה, הבה ננסה לחזור עליהם, הבה ננסה להשתמש בהם בלי להעניק להם ציונים - אם זה יפה או לא יפה, אם זה ראוי לבוא בקהל ישראל או לא ראוי לבוא בקהל ישראל, מוקצה או לא כל-כך מוקצה מחמת מיאוס'.

מעניין לציין שהמחלוקת הזאת, שזירתה המידית היתה הזירה הלשונית, היה לה

אפילו ביטוי מסוים בז'אנרים שונים. הגישה הנורמטיבית-האידיאולוגית פנתה אל האוטופיה ואל הסאטירה, שתי צורות ספרותיות שהן רחוקות זו מזו הרבה פחות מכפי שאולי נדמה בראייה ראשונה. אהרן מגד הוא דוגמה מובהקת, אהרן מגד המוקדם, אהרן מגד של שנות הארבעים המאוחרות, שנות החמישים, עד שנת 1960 בערך, שהיתה שנת מפנה בהרבה מובנים. אהרן מגד עסק בכתיבה שקצתה אוטופית, קצתה סאטירית, וכולה - מבחינת השפה - נורמטיבית ואידיאולוגית. גיבוריו דיברו לא כדרך שהם היו מדברים אילו הם היו אנשים חיים, אלא כדרך שנאה ויאה לדבר. כך אתם מוצאים חברי קיבוץ מתווכחים על התורנות בסידור העבודה כשהם משלבים הרבה מאוד מלים ארמיות, לא משום שכך שמע מגד בקיבוצו, אלא משום שכך באותם שנים סבור היה שראוי שיהיה.

יוסף חיים ברנר, בתרגומיו המוקדמים מן הספרות הרוסית, כאשר מדברים בני אצולה הוא שם בפיהם עברית - אולי לא ממש מקראית, אבל כמעט מקראית, נוטה אל העברית המקראית, ובמקום שמדברים מוז'יקים פשוטים, אנאלפביתים, אוכלי בורשט רוסיים במגפיים מכוסים בוץ, הושמה בפיהם ארמית. למה ארמית? משום שבאוצר האסוציאציות של ברנר הארמית היתה לשונם של פשוטי עם מן הגליל, ונדמה היה לו שעם שיבת ציון ההיסטוריה תחזור על עצמה: המשכילים בירושלים ידברו עברית - והאיכרים המרוחקים שם, בשדמות הגליל, המתיישבים, אנשים פשוטים שאין להם הרבה השכלה, ידברו ארמית. ואם ברנר, שאוזניו היו אולי האוזניים החדות והכרויות ביותר אל העתיד מכל סופרינו, האיש אשר 'הימורו' קלע יותר מהימורו של כל סופר אחר אל לשון ימינו, אם ברנר טעה כך - אחרים קל וחומר. אבל אלה הם דברים שלא הייתי רוצה להפליג בהם.

אני חוזר אל המחלוקת הסמויה הזאת שבין זרם אקסטטי, נורמטיבי: ש' שלום בין המשוררים, ואולי בפרווה אחד הבולטים בזרם הזה הוא דווקא אבא קובנר בטריילוגיה פנים אל פנים (צריך לדייק, זוהי טריילוגיה שרק שניים מחלקיה נכתבו, חלקה השלישי של הטריילוגיה הזאת מעולם לא הופיע), בעוד שמן הצד השני עומדים כמובן עגנון, ומספרים אחרים שעוד אגיע אליהם, משוררים אחרים שאני מקווה לגעת בהם במידה שהזמן יאפשר. אולי המרתק ביותר, האיש הנמצא משני צדי המתרס, האיש המייצג אולי יותר מכל יוצר יחיד אחר, הן את התפיסה האקסטטית, נורמטיבית, אידיאולוגיסטית, והן את התפיסה המימטית האנרכיסטית קצת, האירונית, הספקנית - נתן אלתרמן. כביכול, כאשר העמידו שני המחנות את דוברם המובהק, את נציגם למשחק, 'גייסו' שניהם את אלתרמן. אפשר לראות אותו משחק את משחק הטניס המרתק הזה עם עצמו, כנגד עצמו, בשני עברי הרשת - זריז עד כדי כך שהוא הודף ומחזיר את הכדורים שהוא עצמו ירה. אלתרמן יהיה דוגמתנו האחרונה, אבל אולי הראשונה כאן תהיה דווקא ש"י עגנון, ואני מתכוון ל'ספר המדינה' המהולל שלו, שנכתב בראשית שנות החמישים: 'פרקים של ספר המדינה'.

אני כמובן קורא קטעים, לא הכל. והנה כותב עגנון ב'פרקים של ספר המדינה':

מיום שעמדתי על דעתי ביקשתי לכתוב בספר את מעשי המדינה. אבל כל אימת שקרבתי אל המלאכה נרתעתי לאחורי. שהרי המדינה אינה כשאר כל

דבר שיש בו רוח חיים, שמחיה את הסופר ומאיר עיניו לראות ולכתוב אם לשבט ואם לחסד. אף היא אינה קיבוץ סתם של בני אדם או אגודת אחים או חבורות חבורות שנודמנו למקום אחד, שאם הסופר הוא בעל מוח כולל אותם בקולמוסו. אלא המדינה היא מושג רוחני שהפך לגשמיות, וחוזר ועושה עצמו רוחני.

יש הרבה הגדרות למדינה, זו אחת השנונות שבהם: מושג רוחני עושה הוא את עצמו גשמי – אתה דן בו כדבר גשמי, הופס, חוזר ונעשה רוחני (ההופס הוא שלי – לא של עגנון).

וויתר הסופר לכלול את כל המדינה כאחת ורוצה להסתפק בפרצוף אחד שתפס משלל פרצופיה של המדינה, אותו הפרצוף מה עושה, משתנה והולך כלאחר עין ומגלה פנים אחרות, פנים הרבה בלא שיעור ובלא סוף, וכל פנים יש בהן פנימי וחיצוני, ואין אדם יכול לומר מה עיקר ומה עיקר שבעיקר. גלל כן אין לתמוה עלי ועל רתיעותי. אבל הרעיון הזה לספר את מעשה המדינה בספר לא נתן לי מנוח. וכשנתייאשתי מכתובת הספר, לא נתייאש הספר מלהכתב. פעמים הרבה בא בצרור דפים ריקים שעלעלה בהם הרוח וכל דף ודף היה מצווח, כאותן הנשמות שהולכות ערטלאות, והיה אומר, וכי אין מלה יהודית להלבישני בה.

האם אנחנו שומעים כאן איזה רמז לכך שהמדינה אינה מסתדרת ברצון עם מלים יהודיות – המדינה היא 'גויים-נחעס' כזה, היא עניין שמקומו לא יכירנו אצל היהודים? אינני יודע.

בדקתי את דברי הסופרים וראיתי שדבריהם דברים פטטיים, מרבים בשבח המדינה ואין המדינה נראית מהם. סבורני שדבר זה למדו מן הנואמים, אלא שאני אומר, מה שיפה לנואם אינו יפה לסופר, כל שכן שאם לפטטיות אפשר להסתפק בנואמים.

ובכן, שני דברים אנחנו מוצאים בפתחה הזאת לספר המדינה. דבר אחד שכבר עמדו עליו רבים וכן טובים, ודבר אחר שלא כלי-כך עמדו עליו. רבים וכן טובים עמדו על האירוניה, על העובדה שעגנון יוצר איזו הזערה של המדינה, על העובדה שעגנון מדבר על כך שהמדינה משנה את פניה, שהיא מושג מופשט. רבים וכן טובים עמדו על כך שעגנון מצביע כאן באירוניה על כך שסופרים שנוקקו למדינה או עסקו במדינה גלשו אל מה שנתפס בעיני עגון כפאתוס חלול, ואם זה פאתוס זו לא ספרות, אומר כאן עגנון בדרכו האירונית. על כך עמדו רבים.

פחות עמדו על כך שבקטע הזה יש לא רק אירוניה אלא גם אפולוגטיקה, צורך של מספר מאוד עצמאי, מוכר, באותו זמן כבר ללא ספק 'הרב הראשי' של הספרות העברית – המתנצל ומשיב על טענה הנשמעת בחלל האוויר, 'איך זה שעד היום לא כתבת על המדינה? כולם כתבו על המדינה ואתה לא כתבת על המדינה?', ומשיב עגנון לא באירוניה אלא בהתנצלות: קשה. היא מופשטת והיא גשמית, היא חמקמקה, היא משנה את פניה, היא כמעט כמו הנהר של הרקליטוס האפל שאין לטבול בו פעמיים ואף לא פעם אחת. קשה לעצב אותה, היא שונה מן היחיד ושונה גם מקיבוץ

הגבירה והשפחה

או ציבור של בני־אדם שאפשר לתת בו אפיונים כיוון שהיא זרימה מתמדת. אפילו עגנון נאלץ אפוא לומר לא רק דבר אירוני אלא גם דבר אפולוגטי. איך זה אתה, עגנון, קמה מדינת יהודים אחרי אלפיים שנה ואתה מחשה? בהמשך טוען עגנון טענה שאפשר להגדיר אותה טענה נומינליסטית:

ועדיין משכתי ידי מלכתוב את מעשה המדינה, כל שכן שידוע אני שאין בידוי להוציא הדברים מידי פשוטם ולהעמידם על בסיסה של הפילוסופיה, שאני כפי שידעתם איני כותב אלא מה שעניי רואות, והמדינה כמו שאמרתי מרובה בפרצופים ופרצופי פרצופים שמתחלקים והולכים בלא שיעור ובלא סוף, מלבד המושגים שמשתנים בה ובתוכה שינויים על גבי שינויים, שאינם ניתנים להתפס. הרי שהיה לי תירוץ מספיק לנער ידי מן המלאכה. אבל מאחר שהרעיון לכתוב בספר את מעשה המדינה היה חוזר וניעור אמרתי לי, בהכרח אצטרך לכתוב את הספר, ואם אין בידי לכתוב את מעשה המדינה עצמה אכתוב מעשיהם של מנהיגי המדינה.

ומכאן אנחנו נכנסים לסאטירה. ספר המדינה פתוח לפני כולכם. הוא הופך להיות סאטירה חריפה על הכנסת הנקראת כאן 'בית המשפתיים' משום פושקי שפתיים וגם משום 'ששכר חמור גרם רובץ בין המשפתיים'. שני אלה מתמזגים בכינוי שמדביק עגנון לכנסת. המדינה - יותר משהיא נתפסת כאן כמדינה - היא נתפסת כחלם, יותר משהיא נתפסת ככלי להיטיב עם היחיד - היא נתפסת כמין מערכת מטומטמת הקיימת לטובת עסקניה. סאטירה חריפה מאוד, אולי חריפה מאין כמוה בספרות העברית של אותן השנים. מאז קמו לנו חנוך לוין ואחרים ואנחנו פחות המומים מכפי שהיינו המומים אז. רציתי רק לציין שמקורה של הסאטירה הזאת בעמדה אפולוגטית, בהצטדקות הסופר על שאינו יכול לכתוב על המדינה - אבל אם תפצירו בי מאוד אני אכתוב לכם על המנהיגים ועל העסקנים ואתם תצטערו שביקשתם ממני. אתם שביקשתם ואמרתם: 'מר עגנון' שאתה גדול סופרינו, לא תכתוב על המדינה?, אני אסביר למה אינני יכול לכתוב על המדינה - במקום על המדינה אכתוב על ראשי המדינה ואז שוב לא תרצו לבקש ממני בקשות כאלה.

אני רוצה - עדיין במסגרת ההבחנה בין התפיסה האקסטטיבית לתפיסה המפוכחת: תפיסת המדינה כגבירה, לעומת תפיסתה כשפחה - להביא לפניכם שני שירים או שני קטעים משיריהם של שני משוררים כמעט בני אותו גיל, שניהם שבים הביתה מאותה מלחמה עצמה - ממלחמת השחרור. אחד מן הפלמ"ח, השני מחטיבת גבעתי. השירים שלפנינו נכתבים כמה שנים אחרי שחרורם מן הצבא, אבל הם עוסקים באותה חוויה: החייל או החיילים המשתחררים.

חיים גורי - פרחי אש - השיר 'מחול היחפים' - שיר מוקדש לפלמ"ח:

נבוא, עוד תראינו קרבים וּבָאִים
עם עֵנַן הָאֶבֶק הַנְּשָׂא, עם הַשֶּׁמֶשׁ, עם הַשָּׁמַיִם.
נבוא. עם גֹּזֵן הַחֲלָצָה הַדֹּהָה שֶׁהִפְכָה עַל גַּבְנוּ קָרְעִים,
עם סְפִיחֵי הַזָּקֵן, עם הָאֵשׁ בְּאִישׁוֹן הָעֵינַיִם.

יום יפה:
הקרונות יעמדו והזמן יעצר נשימה לרחבה של הדרך,
הבתים ילחשו: הם הולכים והזמר נשא בידם.
הם באים.

ואנחנו נבוא רבבות - ואחד.
ועינינו אורות, גופנו עמוס לעיפה וגרוננו נחר.
בת־אדם, אל פחדים, בת־אדם, פה מסע אהבה
הגואה על גדותיו למולה, והומה ושוצף פשכר.
הו שֶכֶר נשמה המורם בגביעיו, לחיים!

וכן הלאה.

אתם מבחינים בשני דברים שאין לטעות בהם: קודם כל השיר הוא שירם האקסטטי של השבים משדה הקרב אל ה'את' האנונימית המחכה להם. אינני יודע אם זו אחת שמחכה לכולם או אחת שמחכה לכל אחד: לטובתם (גם לטובתה) אני מקווה שזו לא נערה אחת המחכה לכל הצבא.

כל זה קרוב מאוד אל הפזמון 'האמיני יום יבוא, טוב יהיה מבטיח לך, לחבק אותך אבוא, והכל אשיח לך...'. בשירו של גורי שליט גוף ראשון רבים - 'אנחנו': אנחנו נשוב משדה הקרב, רבבות ואחד נשוב אליך, נשוב לאחר הקרב, נשוב בזמר, כאשר הולדת הוויה שלאחר המלחמה נתפסת בהתלהבות אקסטטית בגוף ראשון רבים ובלשון גבוהה מאוד. איש לא יוכל להתאונן שהלשון כאן מצמצמת את עצמה, שהיא סגפנית, או שהיא מנסה להיות מימטית ולחקות את לשונם של הפלמ"חניקים. אינני חושב שהלשון של השיר קרובה במשהו ללשון שהיתה רווחת סביב המדרות באותם הימים. נדמה לי שלא. וגוף ראשון רבים שדיברתי עליו, לא מקרה הוא שכותרו של השיר הזה הוא גם מחברו של השיר המפורסם מאוד 'הנה מטלות גופותינו שורה ארכה, ארכה' - שיר שאולי רק משורר בן אותו דור ואותה חוויה יכול היה לכתוב (אינני מיידה אבן בחוויה ההיא - בכלל אסור לאדם ליידות אבן בשום חוויה). כאשר המוות היה כל־כך אינטנסיבי, כל־כך קרוב, כל־כך קולקטיבי, רק משורר בן הדור ההוא יכול היה לכתוב שיר על המתים, בשם המתים, בגוף ראשון רבים: 'הנה מוטלות גופותינו שורה ארכה, ארכה' - לא 'הנה מוטלות גופותיהם'. כאילו הכותב הוא אחד מן הנופלים. עד כדי כך שתלמידה אחת בבית־ספר שלימדתי בו פעם, עמדה בערב יום הזיכרון בחולצה לבנה ובחצאית כחולה, ודקלמה את השיר ברגש רב, בראש הדקלום היא אמרה: "הנה מוטלות גופותינו" מאת חיים גורי ז"ל. אמרתי: 'השתגעתי?', והיא השיבה: 'אבל כתוב פה "הנה מוטלות גופותינו", סימן שגם הכותב...'

השיר השני הוא שירו של משורר בן אותו דור, שנותיו כשנותיו של חיים גורי, 'והיא תהלתך' מאת יהודה עמיחי, מתוך במרחק שתי תקוות. אני לא מביא את השיר הזה מול שירו של גורי כדי להבליט את ההבדל שבין גבעתי לפלמ"ח, אלא כדי להבליט את ההבדל שבין הגישה האקסטטית לגישה בעלת הדיסטנס, הפרספקטיבה והאירוניה:

בשתיקתי הגדולה ובצעקתי הקטנה אני חורש
כלאים. הייתי במים והייתי באש.
הייתי בירושלים וברומא. אולי אהיה במקפה.
אך הפעם אלהים מתחבא ואדם צועק איפה.
והיא תהלתך.

אולי כמו פסל עתיק שאין בו זרועות
גם חיינו יפים יותר, בלי מעשים וגבורות.
פרקי ממני את שריון גופי המצהיבה,
גלחמתי בכל האבירים, עד החשמל פכה.
והיא תהלתי.

אתם שמים לב גם למפריד וגם למשותף בין השירים האלה. גם כאן האיש הוא אדם
שחוזר מן המלחמה, גם כאן הוא פונה אל האהובה הממתינה. שם וכאן תפקידה הוא
לפרוק ממנו את השריון, ואינני יודע את מה עוד, אלא שכאן השריון הוא שריון של
גופייה מצהיבה. לשיר הזה נכנס הגוף ראשון רבים, ה'אנחנו', רק במקום אחד: 'אולי
כמו פסל עתיק שאין בו זרועות גם חיינו יפים יותר בלי מעשים וגבורות'. כל היתר
גוף ראשון יחיד - 'אני'.

אינני נכנס כרגע להעדפה אידיאולוגית, איזה שיר שירת שירות טוב יותר את עם
ישראל או איזה מהם ראוי יותר להיכלל בתכנית הלימודים, ואפילו לא לשאלה
האסתטית - איזה משני השירים הוא שיר טוב יותר. אני רק מבליט את העובדה
ששירים של אנשים שחוויותיהם הן חוויות של אותו זמן מעמידים עמדה כל-כך
קוטבית או עמדות כל-כך קוטביות כלפי אותה מציאות עצמה.

כמובן, לו הזמן הרשה לנו, אפשר היה להתעכב קצת על מלך בשר ודם של משה
שמיר, ספר שהוא רווי ביחסים של אהבה-שנאה אל התגלמויותיה של המדינה
ועוצמתה. ספר שבהחלט מבצבץ בתוכו, במעמקיו, המאבק בין שתי הגישות: שתיהן
באות לידי ביטוי חריף מאוד במלך בשר ודם, שתיהן נהנות ממידה מסוימת של
אמפתיה מצד האיש הכותב, והאמפתיה של הכותב מחולקת בין דמויות שאין ביניהן
לבין עצמן שום אמפתיה. האמפתיה של הסופר הניתנת לשני הצדדים היריבים היא
אולי אחד הדברים המעניינים ביותר במלך בשר ודם.

שוב אמרתי: המאבק בין העמדה החינוכית לעמדה הקיומית הוא בעיקרו מאבק על
הלשון: נורמטיבית או מימטית? נובעת מערכים עקרוניים או נובעת מהקשבה דרוכה?
את שני הדברים אפשר להביא אד אבסורדום בקלות יתרה: הרדיפה אחרי הלשון
המדוברת איננה בשום פנים ואופן האידיאל שלי, כי היא רדיפה שלעולם לא תוכל
להתממש. תמיד רצה הלשון המדוברת יותר מהר מכפי שהספרות המסכנה תוכל
לדרות אחריה.

רק לפני ימים אחדים שמעתי מאדם אחד, ערבי, שאמר לי שהוא, בבחירות בשנת
1984, הצביע בטעות בעד כהנא. שאלתי אותו: 'איך יכולת אתה לעשות טעות כל-כך
קשה?', הוא אמר: 'מה זאת אומרת? הוא היחידי מכל המועמדים שהבטיח שאם הוא
יבחר הוא יטפל בערבים. ואני חשבתי שהגיע זמן שמישהו כבר יטפל בנו סוף-סוף'.

אתם רואים לאיזה מרחקים נסעה אפילו מלה נייטרלית תמימה כמו המלה 'לטפל' בעברית.

הבטחתי שנגיע לאלתרמן, הוא אלתרמן המעיד על עצמו: 'וחיי... הסגרו לחוצות ולתף', הוא אלתרמן שכפי שאמרת, מייצג אולי יותר מאחרים את שני הזרמים האלה. הנה כאן בחגיגת קיץ מופיע השיר 'ראיון עם הדובר', שהוא ראיון פיוטי עם דוברת של משלחת מתיישבים שבאה לתלאביב לעשות סנקציות נגד אפליה, נגד קיפוח ונגד, היום היינו אומרים, 'אי הקצאת משאבים'.

משלחת המתישבים, שנוכרה לעיל, וציבא בתוכה רבצה סמוך לסטמבול-המסעדה, נערכה ללינת לילה, כדי לצאת בפקר אל הסוכנות, ועתונאי, שהגיע למקום, שאל מי כאן ראש-המדברים, מגיש העצומות ומנהל המשא-והמתן.
אז יצא אליו מבין הרובצים ראש-המשלחת, שלמה קטן.

והוא אברך מהיר, שהשיב תשובות ענייניות ולסוף-דבר אמר: 'כלנו אנשי עמל'.
לא עוד יאמרו לנו שהענין הוא בטפול ולא ידחו אותנו בקש השובר את גב הגמל'.

ולסיום שאל העתונאי: מי זה עומד שם ביניכם, נשען אל הקיר, במגבעת לכד ובצוארון עמילן, על אף החם, ובמשקפי פנסנה, ...

ומתברר שזהו הרופא, שבוכותו אותם מתיישבים יושבים באותו מושב. אינני יכול להביא את הפואמה הקצרה הזאת במלואה, גם לא את 'החוט המשולש' שמסתעף מן הפואמה הזאת, כי הזמן הוא נגדי, תצטרכו להאמין לי שלא היה עוד בשנים האלה - בארבעים השנים האלה - אדם שרתם את עצמו באינטנסיביות כזאת לעמדה הערכית והנורמטיבית לגבי תפקידה של הספרות, והשירים שלא אוכל לקרוא כאן יעידו. למשל שיר 'הפנים החדשות' בחגיגת קיץ. מצד אחר, הרי זה אותו נתן אלתרמן עצמו אשר בעיר היונה אומר לנו בין היתר, וזה בשיר 'שבתי קלות הדעת':

יש תשעה טעמים לעולם, אף יש טעם
של תפוח אשר לא עמלנו לטעת
וזכיה במשחק חרף כל הכללים.
יש כרמים אבודים של ענבי קלות-דעת,
יש זכרם הנוצץ בתחתית הקבצת,
יש הבלי הכלים, יש הבלי הכלים.

ואני שוב מוכרח לפסוח על בית אחד או שניים, ואני ממשיך וקורא מאותו שיר:

אל תשלט נא בך עין רעה, קלות-דעת,
אל יהיו לעולם בך מושכות ומרדעת,
את כנפם של חיים ואחות שירתם.
הצרות שחוללת הן כאפס, רואה את,
נכח מה שעושה, על כל שעל וצעד,
נצח כבוד ראשם של הכסיל והתם.

כלומר, לעומת האסונות שמביאה הרצינות, קלות הדעת הפוחחת, האנרכיסטית, המהמרת, הבלתי-אחראית, הנוזקים שהיא גורמת הם כאין וכאפס לעומת נזקי כובד הראש. והדברים חוזרים ומופיעים בשירי 'עשרה אחים', ולמשל בשורות מתוך: 'קול יהוד':

או בתבועה מידי תורות פסוקות
את נפש היחיד ופקדונה.
בהיות לעריצות מסוה-צדקות,
דמי היחיד הם חרב היונה.

ואלה הם שוב דברים התופסים את המדינה, את החברה, את הכלל, את האידיאולוגיה, את 'התורות הפסוקות' כאיומים אשר קלות הדעת, ורק היא, יכולה לתבוע מידהם את 'נפש היחיד ופקדונה'. לעריצות יש מסווה של צדקות או של צדקנות או של צדק, אבל 'דמי היחיד הם חרב היונה'. קרוב מאוד למה שכותב אותו אלתרמן בשירי מכות מצרים:

כי צדיק בדינו השלח, -
אך תמיד בעברו שותת,
הוא משאיר, כמו טעם מלח,
את דמעת החפים מחטא.

לו היה לי זמן הייתי קורא כאן את הנפלא שבשיריו האנרכיסטיים, את 'קנית היריד' מתוך 'שלישה שירי גזמאות' בעיר היונה. אסתפק בבית האחרון מן השיר הזה, מפני שבו יש התקפה על 'הממלכת', התקפה ב'כיגון ישיר'. וזה אותו אלתרמן שמי כמותו שר שירי הלל אקסטטיים לממלכת וליכלי הממלכת! לא רק בהטור השביעי. ('השיר למיליון הראשון' למשל, ו'השיר למטוס העברי', ו'השיר למורה העברי').

מסופר בשיר 'קנית היריד' על כמה נערים פוחחים, חסרי פרוטה, שמעוררים את כל היריד, המייצג בשיר את העולם, במכירה פומבית. הם הולכים ומעלים את המחיר, מנסים לגאול את היריד מידי החלפנים - התגרנים. כמובן בסוף מתברר הבלוף, אין להם פרוטה, אין להם כלום, והם יוצאים משם בשן ועין וכמה חבורות כחולות, אבל

ולמען לא נחסר בדיחות ביום האשר
נטל נא את חכמת סדרי הממלכה
על כל החשבונות העמקים כחשך
ונתפך אותם לנצח לבדיחה.

באף אחד משני הזרמים ששרטטתי אין עמידה של עוינות כלפי רעיון המדינה. חשד מסוים כן, מידה של ספק, אולי אפילו אירוניה או דיסטנס אבל לא עוינות. יש ניסיון להיענות או להגיב על התפיסה הפולחנית, האקסטטית, הרליגיוזית של המדינה בתפיסה מפוקחת, כאשר בסופו של דבר הוויכוח נסב על השאלה מי 'הגבירה', מי ה'שפחה', מי קיים למען מי, מה נועד למי, מי צריך לשאת את עיניו למי, וכפי שרמזתי, הדבר המרתק ביותר הוא אולי שהקרע בעניין זה אינו עובר בין קבוצות שונות של סופרים ומשוררים, לעתים קרובות הוא 'חוצה' את אותו משורר עצמו.